

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ЛІКВІДАЦІЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА БЕЗДОГЛЯДНОСТІ У 1943 – НА ПОЧАТКУ 1950-Х РОКІВ (НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ)

Під час та після Великої Вітчизняної війни, за умови значних людських втрат та руйнації, велика кількість дітей залишилися без батьків та потребувала державної підтримки. Боротьба з масовою безпритульністю та бездоглядністю стала одним з першочергових завдань соціальної політики партійної влади. Спираючись на досвід подолання подібних явищ у 20-х та 30-х роках, держава значно розширила мережу дитячих приймальників-розподільників, будинків дитини і дитячих будинків, ремісничих училищ та шкіл фабрично-заводського навчання. Утім, в радянській системі хоча й домінувало колективне виховання дітей та підлітків, все ж таки визнавались переваги сімейного та родинного затишку. Передбачалися різні форми виховання у родинах трудящих, як то усиновлення, опіка, попечительство та патронат. На жаль не має спеціальних історичних досліджень які б торкалися безпосередньо цих аспектів державної політики радянського уряду щодо подолання безпритульності у перші повоєнні роки. Наявні праці у переважній більшості досліджують саме колективні форми виховання і лише поверхово дозволяють досліднику розглянути та зрозуміти організаційні моменти влаштування дітей до прийомних родин, умови їх перебування у них та механізми державної підтримки сімейного виховання [1]. З огляду на це, автор ставить за мету якомога ширше дослідити всі моменти влаштування дітей-сиріт на виховання до родин трудящих.

Підґрунтям для підготовки статті став значний масив документів і матеріалів, що зберігаються у центральних та обласних архівах України, а саме: Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), державному архіві Донецької області та державному архіві Луганської області. У переважній більшості це доповідні записки, довідки, листи обкомів партії, райкомів та міськкомів КП(б)У, обкомів комсомолу, адміністративних органів, органів соціального забезпечення та народної освіти про здійснену роботу щодо боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю, а також про влаштування дітей-сиріт.

Незважаючи на злидні повоєнних років, сотні тисяч людей брали сиріт на виховання. Уже у перші роки після звільнення від німецько-фашистських загарбників багато підлітків були усиновлені, взяті на патрунування або під опіку. Так, фактична кількість патрунованих дітей Ворошиловградської області на 1 січня 1945 р. становила 1 868 осіб [2]. А протягом 1946 р. по Сталінській області було влаштовано на патронат 757 дітей-сиріт, усиновлено – 133, взято на опіку 267 дітей [3]. До середини 1947 р. по Сталінській області на патронаті вже перебувало 2 911 осіб, під опікою – 832 дитини [4]. Як видно з наведених даних кількість родин, які виявляли бажання взяти на виховання дитину щорічно збільшувалася. На нашу думку, це пояснювалось багатьма факторами, серед яких були як звичайна людська чуйність та турбота, оскільки багато родин під час війни втратили чи загубили рідних, зазнали моральних травм і таким чином намагалися налагодити власне життя, повернути його у звичайне русло, так і матеріальна вигода, бо деякі форми прийомного виховання передбачали грошову допомогу з боку держави. У будь-якому разі, партійна влада підтримувала ініціативність громадян та їх намагання допомогти безпритульним дітям.

Під час ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності держава спиралася на зазначені форми прийомного сімейного виховання оскільки прагнула поряд з матеріальним забезпеченням створити для дітей психологічний клімат родини.

Улаштування дітей-сиріт на патронат, усиновлення та опіку проводилося згідно владних інструкцій та являло собою окремі форми сімейного виховання.

Патронат – це форма виховання дітей, що втратили батьків, у родинях громадян за дорученням державних організацій. Влаштування дітей на патронат відбувалося згідно Положення «Про порядок патрунування дітей-сиріт у колгоспах та родинях трудящих», яке було затверджене РНК УРСР 11 червня 1940 р. Положення визначало, що на патрунування могли віддаватися діти віком від 4 до 16 років. Встановлення дітей-сиріт на патрунування до родин трудящих відбувалося на добровільних засадах та скріплювалося договором останніх з відділами народної освіти. Громадяни, які виявляли бажання взяти дитину на патронат, згідно з договором, зобов'язувалися забезпечити її харчування та створити належні побутові умови нарівні з іншими членами родини, що включало „місце для сну, збалансоване харчування, одяг, виховання та початкову освіту” [5]. Районний (міський) відділ народної освіти та відділ охорони здоров'я у свою чергу зобов'язувалися виплачувати такій родині щомісячну грошову допомогу, згідно з законом про патрунування та періодично двічі на рік перевіряти побутові умови дитини й надавати, у разі можливості, потрібну допомогу [6]. Договір про патрунування складався у трьох екземплярах, які отримували: родина, яка брала дитину на патрунування, відповідний відділ народної освіти та орган опіки.

Відповідальність за своєчасне влаштування дітей-сиріт на патронат до родин трудящих та до колгоспів покладалася на голів виконкомів селищних, сільських та міських рад депутатів трудящих, а у містах з районним поділом – на голів виконкомів районних міських рад депутатів трудящих. Їх представники разом з відділами народної освіти попередньо перевіряли умови родин трудящих, що виявляли бажання взяти дитину на патронат.

У першу чергу перевірялися всі члени родини на предмет працевлаштування та за рівнем прибутків. Члени родини обов'язково повинні були мати постійні місця роботи та джерела прибутків, тобто державна допомога при патрунуванні, не була б головною метою оформлення патронату. І хоча допомога у розмірі 50 крб. на місяць не покривала усіх витрат на утримання дитини, інспекторські перевірки все ж виявляли випадки патрунування задля отримання додаткового прибутку. У таких випадках замість виховання діти залишалися без нагляду, приречені на напівголодне існування, займалися жебрацтвом та дрібними крадіжками.

Ретельно перевірявся й моральний клімат родини-патронавця. Серед членів родини громадянина, який виявив бажання патрунувати дитину не мало бути алкоголіків, наркоманів, душевнохворих, а також хворих на епілепсію та гострі й заразні хвороби [7].

Відділи народної освіти постійно вели облік патрунованих дітей за єдиною формою, де відображалися усі дані про дитину, а саме: прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, стан здоров'я, інформація про родину, у якій знаходиться на патронаті тощо. Виховання дітей у порядку патрунування тривало до досягнення ними 16 років, після чого підлітки розпочинали власне самостійне життя. Утім зв'язок із відділами народної освіти не припинявся. У цей період підліткам надавали одноразову грошову допомогу у розмірі 200 крб. з коштів, що виділялися місцевими бюджетами для потреб патрунування [8]. Окрім цього, дитині допомагали із працевлаштуванням або вступом до учбового закладу.

Необхідно зазначити, що в окремих випадках передбачалося й дострокове розірвання угоди патрунування у разі, якщо перевітками виявлялися суттєві порушення умов договору або якщо у родині, яка виховувала дитину відбулися зміни, що заважали нормальному розвитку та вихованню дитини.

Поступово патронат як форма виховання дітей населенням набув значного поширення. За підрахунками дослідників-істориків Бобровського А.С. та Нікольського В.М. кількість дітей, які знаходилися на патронаті у родинях, майже дорівнювалася кількості дітей в дитячих будинках. Так, з моменту визволення Сталінської

області до 1 липня 1945 р. було влаштовано установами освіти та охорони здоров'я до дитячих будинків 4 041 дитину, а встановлено на патронат 3 958 дітей [9].

Але ідеалізувати таку форму боротьби з безнадглядністю та безпритульністю на той час мабуть не варто. Постійні комісії допомоги дітям при виконках міських рад депутатів трудящих систематично перевіряли умови утримання патронованих. Обстеження показували, що більшість патронованих дітей перебували в родинях з важкими матеріально-побутовими умовами, які не мали можливості забезпечити їх елементарним – взуттям і більш-менш придатним одягом, через що діти часто пропускали заняття у школі. Так, на початку 1944-1945 навчального року лише у Лисичанському районі Ворошиловградської області з загальної кількості патронованих не ходили до школи більше ніж 30 дітей [10]. Найбільш знедолених дітей знімали з патронату та влаштовували до дитячих будинків. Усім іншим надавалася допомога. Так, наприклад, у м. Маріуполь для дітей-сиріт та напівсиріт було організоване харчування для 1 200 осіб по картках посиленого додаткового харчування і для 808 дітей – у столових промислових підприємств. У м. Сталіно усі патроновані діти безкоштовно харчувалися у шкільних та промислових їдальнях, а комісія при міській раді збрала 28 000 карбованців, які використала для надання допомоги патронованим дітям [11]. Крім того, патронованим дітям виділялися значні фонди промислових товарів через систему торговельних організацій. Великим додатковим джерелом поліпшення матеріально-побутових умов патронованих дітей була підтримка з боку громадськості, яка регулярно організовувала збір коштів на їх користь, проводила недільники та місячники допомоги знедоленим дітям, надавала індивідуальну допомогу [12].

Утім були й недоліки й у роботі постійних комісій. У деяких районах умови перебування дітей на патронаті перевірялися не систематично. Архівні джерела свідчать, що справа патрунування дітей була найгірше поставлена у Сталінському, Краснолиманському, Харцизькому, Ольгінському районах Сталінської області. Майже не здійснювала роботу постійна комісія Меловського району Ворошиловградської області [13]. У деяких районах виконками районних рад депутатів трудящих не стежили за правильністю використання асигнувань на патронат та промислових товарів, що виділялися для потреб патрунування, у зв'язку з чим мали місце розбазарювання грошових та товарних фондів. Такі приклади мали місце у Єнакіївському, Старо-Бешевському, Амвросіївському районах Сталінської області. У архівних документах у переважній більшості знайшли відображення саме негативні випадки, тому стверджувати про їх масштаби дуже важко. На разі можемо лише констатувати, що були випадки коли винних у розбазарюванні викривали та притягували до судової відповідальності [14].

Таким чином, індивідуальне патрунування стало поширеною формою влаштування дітей-сиріт у перші повоєнні роки. Однак наявність суттєвих недоліків як суб'єктивного так і об'єктивного характеру не знайшла втілення цієї форми боротьби з безпритульністю у подальші роки. По-перше, неможливою була централізована допомога з боку органів народної освіти у справі забезпечення патронованих дітей одягом і взуттям через обмеженість фондів, які були спеціально для цього призначені. Центральні та місцеві органи влади і громадськість широко допомагали патронованим дітям-сиротам, але ця допомога не могла повністю забезпечити їх потреби для нормального розвитку. По-друге, недостатньою була і державна грошова допомога, а саме 50 крб. на місяць, родинам, які патрунували дітей. Ці кошти не могли покрити всіх витрат на повне забезпечення дитини, що особливо гостро відчувалося у великих містах, а тому іноді було дуже важко влаштувати на патронат дітей саме через цю причину [15]. Окрім того спостерігалися випадки й відвертих зловживань з метою матеріальної вигоди. В умовах повоєнного лихоліття громадяни часто намагалися покращити власні побутові умови за рахунок державної допомоги патронованим дітям. З огляду на наявні труднощі та проблеми практика патронату поступово стала згортатися, а у 1968 р. взагалі була скасована [16].

Стабільно високою у боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю була така форма як опікунство. Опіка – це форма охорони особистих та майнових прав дітей, що залишилися без батьків. У травні 1945 р. у Донбасі перебувало під опікою 1 739 дітей [17]. А на серпень 1946 р. лише у Ворошиловградській області було встановлено на опіку 1 071 дитину [18]. Як правило, опікунами (попечителями) ставали родичі дитини, якими керували родинні почуття, а не матеріальний розрахунок. Утім, опікунами могли стати не лише близькі родичі дитини, але й зовсім сторонні особи. Різниця між опікуном і попечителем виявлялася лише у віці дитини – дітям до 14 років призначався опікун, а з 14 до 18 років, коли неповнолітній отримував право самостійно розпоряджатися заробітком та нести відповідальність перед законом – попечитель. Грошова допомога від держави при опікунстві не виплачувалась. Передбачалось, що кошти на утримання дитини покривалися за рахунок майна підопічного або за рахунок заробітку чи стипендії, якщо підліток працював або навчався. Якщо ж після смерті батьків у дитини не залишилося майна, то органи опіки і піклування клопотали перед органами соціального забезпечення про видачу опікунові засобів на утримання підопічного [19].

Опіка встановлювалася для виховання дітей та захисту їх прав і інтересів, а також для охорони майна дитини відповідно до інструкції Міністерства Освіти УРСР «Про опіку та всиновлення дітей, що залишилися без батьків», затвердженої РНК УРСР від 24 липня 1945 р. [20].

Кожна дитина, яка не перебувала під наглядом батьків чи у відповідній дитячій установі підлягала опіці. Обов'язково опіка над дитиною призначалася у випадку смерті обох батьків. У окремих випадках опіка могла бути встановлена й за життя батьків дитини, зокрема, коли батьки через суд були позбавлені батьківських прав, коли обидва з батьків тривалий час не могли займатися вихованням дітей та коли батьки були психічно хворі.

Громадяни, що виявляли бажання стати опікунами дитини зверталися з відповідними заявами до районних (міських) відділів народної освіти або охорони здоров'я. Після розгляду заяви її передавали до районного (міського) виконавчого комітету, який приймав рішення на підставі наступних документів: копії свідоцтва про народження дитини чи іншого документу, що визначав її вік та документів, які засвідчували, що дитина не може виховуватися у батьків за їх наявності. Як і у випадку з патронуванням, не могли бути опікунами алкоголіки, психічно хворі, особи, які у судовому порядку були позбавлені виборчих чи батьківських прав, засудженні та неповнолітні. Органи опіки до призначення опікунів були зобов'язані вжити заходів щодо майна малолітнього, зробити його опис та оцінку [21].

Дії опікуна могли бути оскаржені у органах опіки як особами, які перебували під опікою, так і державними установами, громадськими організаціями, а також окремими громадянами. Тому, щорічно опікун звітував перед органами опіки [22].

Таким чином, на другому місці за розповсюдженням серед форм виховання у прийомних родинх було опікунство. Воно вимагало від опікуна виховання та піклування про підопічного, а також охорони та збереження його майна. Незважаючи на відсутність матеріальної допомоги з боку держави при опікунстві, його відсоток був високим, що можна пояснити родинними та сусідськими почуттями людей, що ставали опікунами.

Усиновлень після війни було небагато, оскільки ніякої матеріальної підтримки з боку держави у цьому випадку не вбачалося, а усиновитель зобов'язувався виконувати усі майнові та особисті обов'язки перед дитиною. Процес усиновлення оформлювався відповідно до вже вище зазначеної інструкції Міністерства Освіти УРСР «Про опіку та всиновлення дітей, що залишилися без батьків».

Усиновлення припускалося лише стосовно малолітніх дітей і, як правило, всиновлювали дітей, які не мали батьків. Для всиновлення дитини, яка мала батьків або опікунів потрібна була їх згода. Всиновлення відбувалося у зв'язку з проханням усиновителя за рішенням виконкому районної (міської) ради депутатів трудящих і

реєструвалося у місцевому органі запису актів громадського стану. Для всиновлення дитини необхідно було мати відповідні документи, а саме: свідоцтво про смерть обох батьків, або свідоцтво про визнання їх в установленому порядку, померлими; лікарняну довідку про відсутність хвороб, які могли б загрожувати здоров'ю усиновленого, як у усиновителя, так і в інших членів його родини, які з ним мешкають. Попередньо проводилося обстеження соціально-побутових умов усиновителя, яке здійснювали робітники відділів народної освіти або, за дорученням відділу народної освіти, представники громадськості, якщо всиновлювали дітей чотирьох років і старших і робітниками відділу охорони здоров'я, якщо діти ще не досягли чотирьох років. Усиновлення дітей, які досягли 10-річного віку без їх згоди не дозволялося [23]. Це було ще однією причиною не досить широко поширення усиновлення. Багато дітей не вірили у загибель батьків та продовжували їх чекати, і тому самі не давали згоди на усиновлення.

Усиновлені та їх нащадки набували щодо усиновителів усіх прав та обов'язків рідних дітей усиновителя, як особисті так і майнові. Відповідно при усиновленні привласнювалося усиновленому прізвище та у випадку заяви про це усиновителя можна було привласнити також ім'я по батькові за ім'ям усиновителя.

Усиновлення могло бути скасовано органами опіки та піклування у судовому порядку якщо воно сталося без згоди батьків усиновленого та якщо повернення їх дитини відповідало інтересам останньої. При скасуванні всиновлення неповнолітнього понад 10-ти років, потрібна була його особиста згода [24].

Отже, здебільшого всиновлювали дітей дошкільного віку. Перевірки умов життя всиновлених доводили, що у переважній більшості вони були сприятливі. Документи фіксують такі приклади. Світлану Семиркину шести років, мати якої загинула від голоду під час окупації, а батько загинув на фронті, удочерив садівник колгоспу «Перещепне» Костянтинівського району Сталінської області Веприцький Я.П. Умови проживання дитини були дуже добрі. Дівчинка мала окреме ліжко, чисту та гарну постіль, одяг, взуття, білизну. Дитина була здоровою, веселою і з теплотою та любов'ю ставилися до своїх прийомних батьків [25]. Дуже багато подібних прикладів зберігають фонди обласних та центральних архівів.

Поряд з цим, варто зазначити, що усиновлення надавало максимальну ступінь близькості прийомних батьків з дітьми, тому у переважній більшості в ролі усиновителів виступали рідні батьки дітей, які не перебували у шлюбі з матір'ю. За діючими тоді законами, батьківство не визнавалося, якщо шлюб не був оформлений.

Таким чином, усиновлення було найменш розповсюдженою формою боротьби з дитячою безпритульністю. Якщо порівнювати статистичні дані усиновлення по Донбасу з опікою та патронатом, то у 1945 р. його процент був відповідно у дев'ять та три рази менший [26].

Отже, всиновлення, опіка, попечительство та патронат були поширеними формами боротьби з безпритульністю та бездоглядністю у перші повоєнні роки. Усі зазначені форми виховання дітей-сиріт у прийомних родинах мали юридичне оформлення та окреслювали перелік прав і обов'язків як родин, що приймали дітей на виховання, так і підопічних, а також органів опіки. Поряд з цим, усі форми сімейного виховання у прийомних родинах були майже ідентичними. Усі, хто приймав на виховання дитину виконували стосовно неї певні обов'язки щодо утримання, виховання та навчання. Утім були й відмінності, які сприяли домінуванню одних форм виховання над іншими. Так, найменш розповсюдженим було усиновлення, оскільки не мало грошової допомоги з боку держави, а соціально-економічні труднощі повоєнного суспільства торкнулися всіх сфер життя людей, які не наважувалися без додаткової матеріальної підтримки брати на виховання дитину, а, інколи, навіть були вимушені віддавати до державних виховних установ власних дітей, щоб забезпечити їх нормальне харчування та виховання. Перше місце за ступенем поширення займав патронат, бо мав, хоча й невелику, але постійну грошову допомогу з боку держави, що певним чином стимулювало громадян. На

всиновлення та опіку згоджувалися переважно близькі та рідні дітей, що залишилися без батьків. У випадках патронування утримувачами виступали зазвичай просто знайомі або сторонні громадяни.

РЕЗЮМЕ

Касьянова Н.М. Державна політика щодо ліквідації безпритульності та бездоглядності у 1943 – на початку 1950-х років (на прикладі Донбасу).

У статті на основі аналізу літератури та архівних матеріалів розглядаються окремі форми державної соціальної політики щодо вирішення проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності в Донбасі у перші післявоєнні роки, а саме: опікунство, попечительство, патронат та всиновлення. Автор розглядає умови влаштування дітей-сиріт до родин трудящих, визначає якості, якими повинна була характеризуватися родина, що виявляла бажання взяти на виховання дитину. Разом з тим, автор робить висновки про причини домінування одних форм сімейного виховання у прийомних родинах над іншими.

РЕЗЮМЕ

Касьянова Н.Н. Государственная политика по ликвидации беспризорности и безнадзорности в 1943 – в начале 1950-х годов (на примере Донбасса).

В статье на основе анализа литературы и архивных материалов рассматриваются отдельные формы государственной социальной политики относительно решения проблемы детской беспризорности и безнадзорности в Донбассе в первые послевоенные годы, а именно: опека, попечительство, патронат и усыновление. Автор рассматривает условия устройства детей-сирот в семьи рабочих, называет качества, какими должна была характеризоваться семья, которая желала взять на воспитание ребенка. Вместе с тем, автор делает выводы о причинах доминирования одних форм семейного воспитания в приёмных семьях над другими.

SUMMARY

Kasyanova N. State policy on liquidation of homelessness and child neglect in the 1943 – at the beginning of the 1950-th. (on the example of Donbass).

In the article on the basis of analysis of literature and archived materials the separate forms of state social policy in relation to the decision of problem of child's homelessness and child neglect in Donbass in the first post-war years are considered, namely: guardianship, попечительство, patronage and adoption. The author considers the terms of adoption of children-orphan in families of workers, names qualities, that characterize family which desired to bring up a child. At the same time, the author draws conclusions about the reasons of prevailing of one forms of family education in receiving families in comparison with others.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобровський А.С., Нікольський В.М. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років: Монографія. – Донецьк: Норд-Пресс, 2008. – 245 с.; Зезина М.Р. Социальная защита детей-сирот в послевоенные годы (1945-1955) // Вопросы истории. – 1999. – № 1. – С. 127-136; Вона ж. Система социальной защиты детей-сирот в СССР // Педагогика. – 2000. - № 3. – С. 58-67; Вона ж. Без семьи. Сироты послевоенной поры // Родина. – сентябрь 2001. - № 9. – С. 82-87; Коваленко С.С. Сталінське піклування про дітей-сиріт в УРСР // Радянська школа. – К., 1948. - № 1. – С. 20-26; Пилипенко Л. В. Зігріті всенародною любов'ю // Радянська школа. – 1988. - № 6. – С. 85-86.
2. Державний архів Луганської області (далі ДАЛО), ф. 1067, оп. 4, спр. 45, арк. 110.
3. Державний архів Донецької області (далі ДАДО), ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 92.
4. Там само, спр. 1139, арк. 121.

5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ), ф. 7, оп. 3, спр. 1229, арк. 19.
6. Там само.
7. Там само, спр. 1202, арк. 140.
8. Там само, арк. 144.
9. Бобровський А.С., Нікольський В.М. Вказ. пр. – С. 229.
10. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 9.
11. ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 1139, арк. 122.
12. Коваленко С.С. Вказ. пр. – С. 24.
13. ДАЛО, ф. 1067, оп. 4, спр. 45, арк. 272.
14. ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 96.
15. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 28.
16. Зезина М.Р. Социальная защита детей-сирот в послевоенные годы (1945-1955) // Вопросы истории. – 1999. – № 1. – С. 131.
17. ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1226, арк. 10.
18. ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 550, арк. 12.
19. ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1229, арк. 17.
20. ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 93.
21. ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1229, арк. 16.
22. Там само, арк. 17.
23. Там само, арк. 14.
24. Там само, арк. 15.
25. ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 445, арк. 47.
26. ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1226, арк. 10.